Кенан Семиз,
БГУ

ДЫЙКАНЧЫЛЫК ЛЕКСИКАСЫНЫН ИЗИЛДЕНИШ ТАРЫХЫ ЖӨНҮНДӨ

Сөздүк курамынын байлыгы тигил же бул элдин дүйнөлүк маданиятка кошкон салымын чагылдырган баа жеткис нарк-дөөлөтү жана маалыматтар базасы экендиги белгилүү. Мындай нарк-дөөлөттөр эмгектин ар түрдүү формалары, анын коомдогу бөлүнүшү, өндүрүштүк мамилелердин калыптанышы, кесиптин түрлөрү, илимий-техникалык прогресстин өнүгүшү аркылуу майданга келип, тилдин лексикалык базасынан көрүнүш табары бышык. Демек, бул жагынан алганда кесиптик лексиканы изилдөө түрк тил таанымындагы өзөктүү маселе экендиги талашсыз. Чынында да, кесиптик лексиканы изилдөө теориялык жактан да, практикалык жактан да олуттуу мааниге ээ, анткени мындай изилдөөлөр аркылуу кесиптик терминдердин курамы аныкталып, алардын келип чыгышы, калыпташы жана сөз жасоо моделдери такталып, жоголууга кириптер болгон улуттук реалийлер калыбына келтирилип, түрк элдеринин башка тайпалар менен болгон тилдик байланыштарын чагылдырган төл жана чет сөздөрдүн тарыхый катмарлары аныкталып, булардын натыйжасында айыл чарбанын дыйканчылык, мал чарбачылык сыктуу ар кандай тармактарына тиешелүү терминологиялык базаларды иштеп чыгууга жана терминологиялык, тарыхый, түшүндүрмө, диалектологиялык, нормативдик, эки тилдүү сөздүктөрдү түзүүгө өбөлгө болору шексиз.

Дыйканчылык лексикасы түрк тилдеринин кесиптик лексикасында өзгөчө орунду ээлейт. Анткени дыйканчылык – малчылык, аңчылык, уз-устачылык менен катар көчмөндөр чарбасынын көп кылымдан берки бир түрү, учурдагы түрк элдеринин орчундуу бөлүгү, элет эли алектенген олуттуу тармак. Дыйканчылыкка байланыштуу кесип ээлерин даярдоо терминология маселелерин иштеп чыгууну, ар түрдүү колдонмо-нускоолорду жана сөздүктөрдү түзүүнү талап кылат. Ошол эле маалда кыргыз жана түрк тилиндеги дыйканчылык лексика синхрондук планда да, диахрондук планда да системалуу түрдө салыштырып изилденбегени анык. Андыктан биздин макалабызда түрк тилдериндеги дыйканчылык лексикасын изилдөө жагына кыскача сереп салуу максаты көздөлөт.

Кесиптик лексиканы изилдөө иштерин тиешелүү лексика-семантикалык жана тематикалык топтор боюнча жүргүзүү салты дээрлик калыпташканы жана дыйканчылык, мал чарбачылык, курулуш, үй эмеректери, буюм-тайым, элдик медицина, метеоролия өңдүү тармактардын аталыштары боюнча теориялык пландагы атайын изилдөөлөр аткарылганы маалым [1: 5]. Мындай изилдөөлөр өткөн кылымдын экинчи жарымынан тектеш түрк тилдеринин фактысында да колго алына баштайт. Буга мисал кылып тектеш тилдердин ичинен алгач ирет өзбек тилиндеги кесиптик лексиканы изилдөөгө арналган С.Ибрагмовдун басылмаларын келтирүүгө болот [2]. Бул саамалыктан соң аталган багыттагы изилдөөлөр башка түрк тилдеринде да колго алына баштайт. Мунун натыйжасында түрк тилдеринин терминологиясын өнүктүрүү жана нормалаштыруу үчүн илимий-практикалык мааниге ээ болгон пахтачылык, дыйканчылык, багбанчылык, мал чарбачылык, ботаника, зоология сыяктуу тармактар боюнча түшүндүрмө жана кош тилдүү сөздүктөр жарыяланат. Айрым сөздүктөр атайын илимий изилдөөлөрдүн объектисине айланып, алардын негизинде айыл чарба тармактарынын терминологиясы боюнча эмгектер жаралып, диссертациялык изилдөөлөр аткарылат. Тактап айтканда, бул багыттагы Н.Маматов, А.Курбанов, Х.Джамалханов, А.Тачмурадов, Ш.Каримходжаев, А.Жаппуев, А.Шамшатова, Т.Нутманов, Ш.Баратов, А.Айгабылов өңдүү окумуштуулардын изилдөөлөрүндө негизинен төмөнкү эки маселе көтөрүлөт:

1) терминологиялык, энциклопедиялык, түшүндүрмө, котормо сөздүктөр сыяктуу практикалык колдонмолорду түзүү, материал чогултулуу жана системалаштыруу өңдүү лексикографиялык маселелер;

2) эмгек процессинин ар түрдүү баскычтары менен объектилери, айыл чарба терминдеринин семантикалык классификациясы, лексикалык катмардын курамы, профессионализмдердин системадагы орду өңдүү лексикологиялык маселелер.

Ошол эле маалда аталган багыттагы иштерди үч тематикалык топко бөлүп кароого болот:

1) профессионализмдердин тарыхый катмарларындагы калыпташуу процессин изилдөө;

2) профессионализмдердин атоо кызматын аткаруу жолдорун териштирүү;

3) профессионализмдердин терминдер менен болгон карым-катышын иликтөө.

Ошентип, өйдөкү үч багыттын үчөөндө тең профессионализмдердин ички түзүлүшү менен жасалыш жолдору каралып, аталган терминологиялык аталыштар лексикадагы башка катмарлардай эле тилдин ички ресурстарынын эсебинен да, башка тилдерден өздөштүрүү аркылуу да байыры аныкталат. Адам ишмердигинин кайсыл тармагына тиешелүү болбосун, андагы жа?ы сөздөрдүн чыгыш теги тилдин өнүгүү тарыхында эбактан бери калыптанып калган үлгү-моделдерге таянат. Бул өңдүү моделдер тилдин сөздүк курамын байытууга өбөлгө түзүү аркылуу белгилүү бир системаны калыпташтырат [3: 37].

Терминологиялык лексиканы толуктап туруучу ички ресурстар тууралуу сөз болгондо иралды сөз жасоонун лексика-семантикалык, морфологиялык жана синтаксисттик жолдору бөлүп көрсөтүлгөндүктөн, жогорудагы иштерде кесиптик лексиканын келип чыгышы изилденет. Терминология адатта үч топко бөлүнөт: ошол тилдин түп нуска сөздөрү, жалпы түрк сөздөрү жана башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөр. Калктар баарлашуу процессинде бири биринен чарба жүргүзүү тажрыйбаларын үйрөнүшөт, экономика жана маданияттагы жетишкендиктер менен алмашуулар жүрүп, мунун натыйжасында байланышкан калктардын тилине реалийлер менен бирге сөздөр да кирип кетет. Чынында да, лексикалык жактан баштан аяк төл сөздөрдөн турган, ар кайсы мезгилде жана ар кандай шартта башка тилден өздөштүрүлгөн сөздөрү болбогон тилдер болбойт [4: 141-142].

Дыйканчылыкка байланыштуу аталыштар курамындагы башка тилден өздөштүрүү маселеси карачай-балкар тилинин фактысында А.Жаппуев тарабынан атайын бөлүп иликтенет. Ошол эле маалда бул тилдеги дыйканчылыкка байланыштуу аталыштар башка түрк тилдеринин жана байыркы түрк жазма эстеликтеринин фактылары менен салыштырма планда каралып, аталган тармактагы түрк-монгол параллелдери өзгөчө бөлүп көрсөтүлөт [5]. Айыл чарба аталыштарынын терминдешүү процессине кабылышын изилдөөдө терминологиялык лексика илимдин бардык тармактары боюнча бирдей иштелип чыгууга жана курамы жагынан тартипке келтирилүүгө тийиш. Бирок бул маселени чечүү үчүн ар тилдин термин жасоо каражаттары менен булактарын, өнүгүү мыйзамдарын, терминологиялык лексикада тиешелүү тармактардын чагылышын кылдаттык менен изилдөө керектиги анык. Бул жагынан түркологияда бай факты материал топтолгонуна карабастан аларды системалаштыруу учурунда тиешелүү тармактар боюнча терминологиялык кемчиликтер табылып, бул тематикага тиешелүү элдик терминдер, кесиптик сөз жана сөз айкаштары, диалектилик синонимдер жана этнографизмдер көп учурда жыйналбай калганы байкалат [6]. Учурунда өзбек тилиндеги ботаника терминологиясынын теориялык негиздерин иштеп чыгуу аракети көрүлгөнү маалым [7]. Бул эмгек автордун ботаника боюнча энциклопедиялык сөздүк түзүүдөгү көп жылдан берки тажрыйба-байкоолорунун натыйжасы болуп саналат.

Анда ботаникалык терминдерди унификациялоо, алардагы полисемия, омонимия жана синонимия маселелери изилденип, мындай терминдердин башка тармактарга салыштырмалуу көбүрөөк улуттук мүнөзгө ээ экендигин белгиленет. Бирок мында терминдер менен профессионализмдердин жигин ажыртуу көйгөйү келип чыгат. Кесиптик лексиканын курамында жалпы элдик тилдин энчисине айланган жана адабий тилдин нормасына шайкештенген тар кесиптик терминдер же кесиптик диалектизмдер да ортого чыгат: "Тигил же бул кесипти жана ишти аркалаган тар чөйрөдөгү адамдар тарабынан колдонулган жана жалпы колдонуштагы лексикага кирбеген терминдер профессионализмдер же тар кесиптик терминдер деп табылат [2: 5]. Терминология маселелеринин алкагында айыл чарба лексикасына арналган изилдөөлөр аймактык тар мүнөзгө ээ экендиги анык. Буга мисал кылып түрк диалектилериндеги дан эгиндери аталыштарына, бакчачылык лексикасына арналган бир катар изилдөөлөрдү келтирүүгө болот. Булар түркологиядагы адабий тилдин алкагында аткарылган лексикологиялык изилдөөлөрдүн деңгээли аймактык лексикологиялык изилдөөлөрдүн деңгээлинен алдаканча жогору турарын, кесиптик жана терминологиялык лексиканы изилдөөдө лексикологдор да, лексикографтар да, диалектологдор да биргелешкен иш-аракетке өткөнүн ачык күбөлөйт [8: 6].

Кесиптик лексикага арналган эмгектердин басым көпчүлүгүндө термин сөзүнө кең маани ыйгырылып келгени белгилүү. Бул жагынан дыйканчылык лексикасында төмөнкүлөр өзгөчө белгиленүүгө тийиш: бир алкактын чегинде сөз маанисинин өзгөрүлмөлүүлүгү, дыйканчылык лексиканын тилдин жалпы лексикасы менен тыгыз байланышта болушу, жалпы колдонулуучу лексиканын дыйканчылык лексиканын курамына кириши, бул процесстин терминге айлануу деңгээли менен мүнөзү ж.б. Демек, мындай өзгөчөлүктөр элдик терминология, илимий терминологиядан айырмаланып, кандай нукта калыптанарын ачыкка чыгарат [9: 62].

Түрк тилдеринде дыйканчылык лексикасы мал чарбачылык аталыштары менен катар өзгөчө орунду ээлеп, узак жылдар бою калыпташары да талашсыз. Алардын тарыхы терминологиялык системанын калыптануу тарыхы экендиги да ырас. Анткени түрк тайпалары үчүн дыйканчылык чарбанын негизги жана өтө маанилүү түрлөрүнүн бири болуп, айыл чарба шаймандары менен жер иштетүүнүн адепки ыкмаларынын жөнөкөйлүгү буга байланыштуу лексика менен фразеологиянын элдин кеңири катмарына жетик болушун табигый түрдө шарттаган.

Дыйканчылыкка байланыштуу лексика тилдин сөздүк корун эки жактан байытууга алып келет. Биринчиден, дыйканчылыкка байланыштуу жаңы эмгек процесстери менен өндүрүлгөн азык-заттарды атап көрсөткөн жаңы сөздөр жалпы сөздүк корунун элементи болуп калат, экинчиден, адабий тилден туруктуу орун тапкан сөздөр атайын кесиптик кошумча маанилерге ээ болот. Бул болсо табигый түрдө тилдин сөздүк курамын байытып, анын номинативдик функциясын кеңейтип турат. Ошол эле маалда эски терминдердин айрымдары колдонуудан чыгып турса, башкалары жаңы мазмунга ээ боло баштайт. Агрономия илиминин жетишкендиктери менен жаңы технологиялар дыйканчылыктын жаңыча уюшулушун шарттап, буга дайыма түрткү берип турат. Дыйканчылык терминологиясы лексикологиялык өңүттөн атайын изилдөөнүн объекти болуп, тектеш тилдердин фактысында айыл чарбанын ар тармактарын камтыган нормативдик, кош тилдүү, диалектологиялык жана терминологиялык сөздүктөр иштелип чыга баштайт. Булардын бир бөлүгү жалпы эле дыйканчылыкка, анын ичинде сугат жана кургак жердеги дыйканчылыктын эски ыкмаларына байланыштуу аталыштарды камтууга багытталат.

Ошентип, түркологияда дыйканчылык терминдерин изилдөөдө тектеш тилдердин учурдагы абалын чагылдырган фактылар да, байыркы жана орто кылымдарда майданга келген жазма эстеликтердин даректерин да айкалыштыра пайдаланган жөн. Тилекке жараша түрк тилдери үчүн мындай тарыхый даректер, байыркы Орхон-Энесай жазма эстеликтерин эске албаган күндө да, дээрлик арбын. Булардын катарында Кашгарлык Махмуттун "Дивану лугат-ит түркү", Замахшаринин "Мукеддимат ал-адабы", Абу Хайяндын "Китаб ал идрак лилисан ал атраკы" өңдүү эстеликтерди кошууга болот [10]. Бул жагынан кыргыз жана башка бардык түрк тилдери үчүн "Манас" эпосунда камтылган даректер баа жеткис. Демек, бул жана ушул өңдүү түркологияда топтолгон бай тажрыйбаны эске алуу жана аларды чыгармачылык менен пайдалануу кыргыз жана түрк тилиндеги дыйканчылыкка байланыштуу аталыштарды салыштырып изилдөөгө өбөлгө түзөрү талашсыз.

Адабияттар

1. Аванесов Р., Орлова И.Г. К очередным задачам русской диалектологии // Материалы исследования русской диалектологии. – М., 1959.
2. Ибрагимов С. Профессиональная лексика узбекского языка. АДД. – Ташкент, 1961.
3. Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма. – Ташкент, 1957.
4. Черных П.Я. Очерки русской исторической лексикологии. – М., 1956.
5. Жаппуев А.А. Термины земледелия в карачаева-балкарском языке. КД. – М., 1979.
6. Курбанов А. Термины зерновых культур и зернового хозяйства в узбекском языке. АДД. – Ташкент, 1974.
7. Джамалханов Х.А. Изистории формирования и развития узбекской ботанической терминологии. АКД. – Ташкент, 1968.
8. Сарыбаев Ш.Ш. Проблемы казахской региональной лексикографии. АДД. – Алма-Ата, 1973.
9. Трубачев О.Н. Ремесленная терминология в славянских языках. – М., 1966.
10. Расулова Н.А. Исследование языка "Китаб ал идрак ли-лисан ал атрак" Абу Хайяна. АКД. – Ташкент, 1969.